

Çeviriler :

TÜRK GÖRÜNTÜSÜNÜN RÖNESANS DÖNEMİ İNGİLİZ EDEBİYATINA YANSIMASI*

Yazan : ORHAN BURİAN

Çeviren : ÇİĞDEM İPEK

İngilizlerin genelde Türklerle ilgili konulara ilgileri ancak on altıncı yüzyılın son yıllarında yani Türklerle Avrupa ülkeleri arasındaki ilişkilerin başlamasından yüzyılı aşkın bir süre sonra önem kazanmaya başlamıştı. Bu tarih Osmanlı İmparatorluğu'nun gerileme sürecine başladığı zamana denk gelir¹. Bu gecikmenin kendine özgü nedenleri yok değildi. Elbette ki, en önemlisi coğrafi nedenlerdi: Her iki ülke de Avrupa'nın iki uç noktasında bulunuyordu. Yolculuklar bir çok zorluğu da beraberinde getiriyor ve çok uzun sürüyordu. Sanderson'ın 1584 yılındaki İngiltere'den İstanbul'a kadar süren ilk yolculuğu tam beş ay sürmüştü. 1591 yılında gerçekleştirdiği ikinci yolculuk ise hemen hemen altı ayını almıştı. Bu yüzden, ulaşım konusundaki zorluklar, Türkiye ve İngiltere'nin uzun süre birbirlerine yabancı kalmalarında önemli bir faktör sayılmalıdır. Aynı nedenden dolayı İngiltere Türk tehlikesi sınırının dışında kalıyordu. Ne Türklerin heybetli orduları, ne donanmaları ve hatta ne de Akdeniz korsanları, "hendekle korunma" ayrıcalığı içinde emniyette olan bu ada ulusu için bir tehlike oluşturmuyordu. Fakat İngiltere'nin Akdeniz ticaretinde bir payının bulunmayışı bu gecikmenin daha önemli bir nedenini oluşturuyordu. Tarihsel yönden dünyadaki denizlerin en önemlisi sayılan Akdeniz'le doğrudan doğruya bağlantısı olan Fransa ile Dubrovnik, Venedik,

* Orhan Burian, "Interest of the English in Turkey as Reflected in English Literature of the Renaissance", *Oriens*, V (1952), 209-229.

¹ İlk İngiliz-Türk ilişkileri konusunda yapılmış olan iki bilimsel çalışma da Amerikalılar tarafından gerçekleştirilmiştir. Bunlar, Profesör Samuel C. Chew'un *The Crescent and the Rose: Islam and England during Renaissance* (New York, Oxford University Press, 1937) adlı eseri ve Dr. Warner G. Rice'in Michigan Üniversitesi Kütüphanesinde bulunan henüz yayınlanmamış, "Treatment of the Moslem in Non-Dramatic Literature: The appearance in sermon and story" ve "The Oriental in Elizabethan Drama" başlıkları altında topladığı iki bölümden oluşan *Turk, Moor and Persian in the English Literature of the Renaissance* adlı eseridir. Üzerinde bazı değişikliklerin yapıldığı ikinci bölüm Harvard Üniversitesine "Turks, Moors and Persians in Elizabethan Drama" başlığı altında doktora tezi olarak sunulmuştur.

Cenova gibi devletler, kendilerine birçok hukuki ve ekonomik ayrıcalıklar sağlayan Kapitülasyonlar sayesinde Osmanlı Devleti ile yakın ilişkiler kurarak dünyanın bu bölümünde İngiltere'yi geride bırakmışlardı. Bu yüzden İngiltere'nin sorunu ikiye katlanmış oluyordu: Hıristiyan aleminde adı "dinsiz"e çıkmış bir ulusla nasıl dostluk kuracaklar ve bu sahaya her yeni geleni en azından şüphe ile karşılayan diğer Hıristiyan devletlerle doğacak bir anlaşmazlıktan nasıl kaçınacaklardı. İngiliz Hükümeti'nin Osmanlı Devleti ile İstanbul'un fethinden yüz otuz sene geçinceye kadar diplomatik bir ilişkiye girmemiş olması ve çok daha sonraki bir tarihte I. James'in Padişah tarafından gönderilen bir temsilciye, imansız birini karşılamının "Hıristiyan bir Prens'e yakışmayacağı"² gerekçesiyle gösterdiği çekingenlik gibi gerçekler hâlâ daha etkililiçiliklerini koruyordu. Yine de sürekli gelişen bir doküma endüstrisi olan İngiltere gibi bir ülke için, zenginliği, geniş nüfusu ve büyük ham ipek, yün, pamuk kaynaklarıyla Yakın Doğu uzun süre göz ardı edilemeyecek bir çekiciliğe sahip idi. Ayrıca, İngiltere'deki yeni aristokratların evlerini süsleyebilecek belirli Yakın Doğu sanat eserleri ve ürünleri de (halı ve ipek kumaşlar gibi) kamçılayıcı bir öge oluyordu.

Bundan dolayı İngilizler, Tudorların sağlam idaresiyle ülkenin birliğinin sağlanmasından sonra, girişimciliğin genç ruhuyla, sınırlarının çok dışına taşmaya cesaret etmişlerdi. En büyük hedefleri Doğu Hint Adaları'ydı. Kuzeybatı'ya, Kanada'ya ve Horn Burnu'ndan dolaşarak Güneybatı'ya düzenledikleri keşif seferleri ile, Kuzey Buz Denizi ve Baltık Denizi'ni aşarak, Moskova Prenslерinin toprakları üzerinden geçerek yaptıkları çalışmalarla, bir asra yakın bir süre boyunca Doğu'ya ulaşacak yeni bir yol keşfetmek için uğraştılar. Çünkü Akdeniz ülkelerinin kazanılmış haklarına saldırmanın ve Ortadoğu veya Ümit Burnu üzerinden geçen yol için Portekizlilerle rekabete girmenin doğuracağı sakıncaların bilincindeydiler³. Yine de, bu aşınmış yollar için bile umutlarını tam olarak yitirmediler. Aslında, Robert Sherley'nin kullanılmasında direndiği Ümit Burnu'ndan dolaşan yol, Lancaster ve Wood'un keşif gezilerinin de ispatladığı gibi canlılığını koruyan bir meseleydi ve Portekizlilerin 1622'de Basra Körfezi'ndeki yenilgilerinden sonra burası Doğu Hindistan Kumpanyası'nın ana ticaret yolu oldu. Bununla beraber on altıncı yüzyıl boyunca Doğu'yla olan tica-

² S.C. Chew, *The Crescent and the Rose*, 152.

³ Aslında Jenkinson'ın Şirvan Şahı ve İran Hükümdarı ile görüşmeleri "sözü geçen Padişah'la işbirliği içinde bulunan" Venediklilerin elinde olan Ortadoğu ticaretinden ayrılma amacını taşıyordu. Bak. *Principal Navigations* (1903), II, 28, Hakluyt.

retin büyük bir bölümü Osmanlı toprakları üzerinden yapılıyordu. Bu yüzden İngilizler şanslarını öncelikle bu yönde aramak zorundaydılar. Hakluyt, o güne kadar Doğu zenginlikleri ile İngiltere arasındaki tek aracı olan Venedikli tüccarlar ve bu tüccarlara ait "Flander kadırgaları"na 1511 ve 1534 yılları arasında sırt çevrilmeye başladığını ve yine bu yıllarda "Londra, Southampton ve Bristow bandıralı büyük gemilerin"⁴ Akdeniz'e yolculuk yaparak Sicilya, Girit, Sakız ve bazen de Kıbrıs, Trablusgarp ve Beyrut'la ticaret yaptıklarını belirtmektedir.

Osmanlıların Balkanlardaki fetihlerinden çok Doğu Akdeniz'de yayılmaları, denizci devletler için İmparatorlukla dostça ilişkiler kurmayı özendiren bir konuma getiriyordu. Cenova ve Venedik'in yavaş yavaş gerilemeye başladığı sırada Fransa ortaya çıkmış ve 1536 yılında ilk Kapitülasyonları elde etmiştir. İngiltere'nin ilk girişimi ise Jenkinson'un 1553 yılında aslında kendi adına Kanunî Sultan Süleyman'dan almış olduğu "ayrıcalık ve mürur tezkeresi" ile başlamıştır. Bu ayrıcalık ve mürur tezkeresi "Fransız ve Venediklilerin kullanmakta olduğu özgürlük ve ayrıcalıklar gibi, benzer durumlarda, her hangi bir ferdin engellemesi ve suçlamasıyla karşılaşmadan kullanılmak ve mümkün ise daha da fazlası"⁵ için verilmiştir. Profesör Chew, "Antony Jenkinson'un gezisinin büyük bir olasılıkla Türkiye'de yerel bir ticareti başlatmanın olanakları ve Mezopotamya veya Kızıl Deniz üzerinden gelen bazı Uzak Doğu ticaretiyle ilgili bağlantılar kurmanın geçerliliği hakkında bilgi toplamak amacıyla yönelik"⁶ olduğu düşüncesindedir. Fakat İngilizlerin kendilerini İstanbul'da Venedikli ve Fransızlarla aynı düzeye çıkartmaları için yirmi beş yıl daha geçmesi gerekiyordu⁷. Bu da, William Hareborne'un iki Londralı tüccar ve kendisi adına Padişah'ın huzuruna kabul edilmesinden ve 1581 yılında Kraliçe Elizabeth'in "Türkiye Kumpanyası"nın kurulmasına ruhsat vermesinden sonra gerçekleşmiştir. İki ülke arasındaki ticari ilişkiler bir kez başladıktan sonra sürekli büyüdü ve gelişti. İngilizler ince yünlü kumaş, şayak, tavşan kürkü, teneke, civa, şeker ve kehribar satıyorlardı. Karşılığında da baharat, ecza, "mazı" veya boya, çivit, ham ipek ve "pamuk ipliği" alıyorlardı. 1587 yılında *Hercules* adlı geminin yükü İngilizlere 70000 sterlinden fazla kazandırmıştı.

⁴ Hakluyt, *Principal Navigations*, V, 62.

⁵ Suriye ve Mısır Osmanlı İmparatorluğuna 1516 yılında Yavuz Sultan Selim tarafından katılmıştır.

⁶ Hakluyt, *Principal Navigations*, V, 109-110.

⁷ S.C. Chew, *The Crescent*, 151.

On iki üye ile kurulmuş olan şirket 1586'da ruhsatı yenilendikten sonra 53 üyeye çıkmış ve Halep'te de en az İstanbul'daki kadar etkili olmuştu⁸.

Bu nedenle, ilk evrelerinde Türkiye ile İngiltere arasındaki ilişkiler esasen ekonomik ve tamamen ticari zihniyete sahip bulunan Londralı iş adamlarının kişisel girişimlerine dayanıyordu. Yine de elçiler, başından beri, şirket tarafından ücret almalarına karşın, kendilerini Şirket'e değil de hükümdarlarına karşı sorumlu kabul ediyorlardı. 26 Ağustos 1595 tarihli bir mektupta Barton, Şirket'in veznedarı olan Sanderson'a (ki ücretini de onun elinden alıyordu) sertçe, "kimse beni denetleyemez ve ben davranışlarım için majestelerinden başka kimseye hesap vermem"⁹ diye yazmıştır. Türk tarafında ise herhangi bir bağlantı yapılmamış ve İngiltere'de temsilcilik için hiçbir adım atılmamıştı. Mustafa isimli ilk Türk elçisi 1607 yılında I. James'in sarayına yollanmıştı. Fakat o da tam bir elçilik sıfatıyla veya sürekli olarak değil sadece birkaç aylığına gönderilmişti. Gerçekten de, Doğu sorununun, her yönden ömrünü tamamlamış ticari bir şirketin eline bırakılmayacak derecede önem kazandığı on dokuzuncu yüzyılın başlarına kadar Türk-İngiliz ilişkilerinin ticari yönü tam anlamıyla silinmemişti. Bu zamana kadar, İstanbul, İzmir, Halep, İskenderiye, Cezayir gibi yerlere atanmış elçi, konsolos, papaz, sekreter ve hekimlerin ücretlerinin ödenmesine, İstanbul'da bir elçilik ve başka konsoloslukların kurulmasına ve imparatorluk içindeki fabrika ve mağazaların bakım masraflarının karşılanmasına kadar bütün harcamalar bu Levant Kumpanyası'nın kasasından yapılıyordu. İngiliz Hükümeti büyükelçiyi atama ve onun giderlerini karşılama sorumluluğunu ilk kez 1803 yılında üzerine almıştı ve zaten Kumpanya 1825 yılında dağılmıştı. İlk elçiler Kumpanya'dan aldıkları maaş yanı sıra "Padişah'tan da yıllık bin kron alıyorlardı"¹⁰ İngilizler getirdikleri

⁸ M. Epstein'in *The Early History of the Levant Company*, say. 245-50, adlı kitabında bulunan *S.P.D. Eliz.*, cilt 144, No.70'den alınan "A consideration of the trade unto Turkey, 1580, by Mr. Secretary Walsingham" adlı yazıda bu ticaretten meydana gelecek avantajlar ve diğer belli başlı tüccar devletlerden "ceza ve zorlamayla" İngiltere'ye karşı oluşabilecek muhalefet kurnazca incelenir. O zamanlar Osmanlı Devletinde kalıcı resmi temsilcisi olan ülkeler Venedik, Fransa ve Kutsal Roma İmparatorluğu idi (bak. Fynes Moryson, *Shakespeare's Europe*, 27.).

⁹ 1592 yılından sonra "Levant Kumpanyası" diye bilinen Kumpanya on dokuzuncu yüzyılın başında dağıldığında 800 üyesi vardı. Kumpanyanın tarihi hakkında daha geniş bilgi için bak. H.G. Rosedale, *Queen Elizabeth and the Levant Company* (London, 1904); A.C. Wood, *A History of the Levant Company* (Oxford, 1935); M. Epstein, *Early History of the Levant Company* (London, 1908).

¹⁰ Mektup seçilmiş bazı yazışmalarla beraber *The Travels of John Sanderson in the Levant 1584-1602, with his Autobiography and Selections from Correspondence*, 142, adlı eserde verilmiştir. Bak. say. 146.

evrakların yanında Padişah'a hükümdarlarından göz alıcı hediyeler, hükümetin veya *Divan*'ın belli başlı üyelerine ise daha değişik armağanlar sunma geleneğini kurmuşlardı¹¹. Politik ilişkilerin kurulmasına yol açan aynı ticari yatırım süreci değişik koşullarda olsa bile, tesadüfen Hindistan'da da gelişme göstermekte idi. Bu gelişme aslen Levant Kumpanyası'nın bir dalı olan Doğu Hint Kumpanyası'nın faaliyetleri aracılığıyla oluyordu.

Fakat yine de Türkiye'deki İngiliz çıkarlarının tamamen ekonomik olduğunu ve gelişmesini ticaretten başka bir şeye borçlu olmadığını düşünmemek gerekir. Bu ekonomik yayılma, İngiltere'nin on altıncı yüzyılın ikinci yarısındaki dinsel-politik gelişmesinin sonucudur. İngiltere yüzyılın sonunda kendisini Avrupa'nın Protestanlık'ı savunan en kuvvetli devleti durumuna getirmişti. Böyle bir öncülük, Atlantik'te İspanya, Hint Okyanusu'nda Portekiz ve bütün bunlardan da öte Akdeniz'de Fransa ile kaçınılmaz bir sürtüşmeyi beraberinde getiriyordu. Fransa ile aralarındaki rekabet ardı arkası kesilmeyen diplomatik savaşlar şeklinde devam etti. Fakat diğer iki devletle olan anlaşmazlıkları savaş aracılığıyla bir sonuca bağlandı. İspanya bu ülkeyi daha çok yükselmekte olan İngiliz hırsını ezmek için istila etmeği tasarladı. İspanya hem Avrupa'daki en büyük güç hem de Katolikliğin kalesi durumundaydı. Hollandalıların ustaca ayak diremeleri İspanyolların yenilmezliğini şüpheli bir duruma soktuğu halde İngiltere henüz denenmemiş kuvvetiyle heybetli düşmanının karşısına çıkmaya cesaret edememişti. Bu yüzden Kraliçe Elizabeth Osmanlı İmparatorluğu ile doğrudan ilişkilerin kurulduğunu görmekten memnunluk duyuyordu. Osmanlılar, İspanya'nın gücünü dengeleyebilecek tek devletti. Anadolu'nun dışında memalik-i mahrusa Arap Yarımadası, Mısır, Kuzey Afrika, Kafkasya, Kırım, Transilvanya, Romanya, Macaristan, Sırbistan, Bulgaristan, Makedonya, Arnavutluk, Yunanistan, Kıbrıs ve tüm Ege Adalarını kapsıyordu¹². Birçok değişik dil ve dinden ulusları içine alıyordu. Yine de

¹¹ Bak. Sanderson'un *Travels*, 194. adlı kitabında bulunan Kumpanyadan ve üçüncü elçi olan Lello'dan Sanderson'a gönderilen mektuplar. Moryson bunun "hazır para olarak değil" de sadece niyette olduğunu söylüyor; bak. *Shakespeare's Europe*, 30.

¹² "Hediye" konusu elçilerin Londra ile yaptıkları yazışmalarda göze çarpıyor. Dallam'ın günlüğü bu hediyelerden birinin sunuluşunu da içermektedir. *Albumasar* adlı eserden yapılmış aşağıdaki alıntı da konunun akademik bir piyeste bahsi getirilebilecek kadar bilinmekte olduğunu belirtmektedir:

...The perpetual motion

With a true 'larum in't, to run twelve hours

Türkiye, Hristiyanlık'a karşı Müslümanlık'ın savunucusu durumundaydı. Düşmanları Avrupa'daki Kutsal Roma İmparatorluğu, İspanya ve İtalya'nın Akdeniz'deki şehir devletleri olduğu için, savaşları da fiilen Roma Katolik Kilisesi'ne yönelikti.

Elizabeth ve çevresi olayı bu açıdan görmüş olmalı ki William Hareborne'un (veya Harebone, çünkü isim çağdaş dökümanlarda her iki şekilde de yazılmaktadır) ilk İngiliz elçisi olarak İstanbul'a gelişinde Padişah'a sunduğu mektupta Osmanlı İmparatorluğu'na ittifak teklifinde bulunuldu. "Büyük bir ihtimalle görevinin ana amacı Türkiye ve Yakın Doğu'daki İngiliz ticaretini geliştirmektir. Fakat ilk kez hem o hem de soylu hanımı dikkatlerini iyi bir politik anlayışın oluşmasına vermişlerdi. Bu anlayış İspanya ve Roma Katoliklerine karşı duyulan düşmanlıktan kaynaklanıyordu"¹³. Padişah, Elizabeth'in sadece bir kadın olduğu halde "saltanat sürmedeki irfanı"ndan ve Roma katoliklerinin putperestliklerini hoş görmemesinden etkilenmişti¹⁴. Vezirleri aracılığıyla onu destekleyeceğini vaat etti¹⁵. Fakat bu vaat sözde kaldı ve bu konuda hiçbir şey yapılmadı. Kısa bir süre sonra İngiltere, İspanyol donanmasının bozguna uğramasıyla en büyük düşmanı ile olan ciddi mücadeleden ilk ve son olarak galip çıkınca şüphesiz ki Elizabeth rahat bir nefes almış ve teklifinin Padişah ve hükümeti tarafından ele alınmadığına şükretmiştir. Aksi takdirde hiçbir zaman kendini dost bir Hristiyan ulusunu dinsiz bir gücün yardımı ile bozguna uğratmanın doğuracağı lekeden kurtaramayacaktı. Birkaç yıl sonra İngiliz büyük elçisi Edward Barton'un III. Mehmet'in Avusturya seferine eşlik etmesine Elizabeth, "İngiliz silahlarını O'nun çadırında üstünde taşıdığından Fransız elçisinin Barton'u İmparator'a şikayet ettiği ve Fransız Kralı'nın, Kraliçe'yi silahlarının Türk Kampı'nda Hristiyanlara karşı taşıdığı konusunda tenkit ettiği"¹⁶nden dolayı oldukça kızmıştı. Roma

'Fore Mahomet's return, deliver it safe

To a Turkey factor: bid him with care present it

From me to the house of Ottoman.

¹³ "Türkiye'nin coğrafi durumu" hakkında o çağa ait bilgi için bak. Fynes Moryson, *An Itinerary* (1907), IV. say. 104-131.

¹⁴ Edwin Pears, "The Spanish Armada and the Ottoman Porte", *English Historical Review*, VIII (1893), 439-466. Makale belgeler açısından zengindir, seksenli yıllarda Osmanlı Hükümetini İspanya'ya karşı ittifak içinde bulunmak yolunda ikna etmek için Hareborne ve ardılı Barton'un girişimlerini kesin olarak ispatlar.

¹⁵ Bak. Pears'ın makalesinde bulunan Privy Council'a yazılmış 31 Ağustos 1587 tarihli Barton'un mektubu.

¹⁶ Bak. von Hammer'ın *Histoire de l'empire ottomane*, VII, 396-98, adlı eserinden aktarılmış Hareborne'un Padişah'a 9 Kasım 1587 tarihli mektubu.

Katolikleriyle Protestanların aralarındaki duyguların düşmanca olmasına karşın tüm Hıristiyanların “günahkâr Muhammed”in taraftarlarına duydukları nefretle karşılaşılmazdı.

Kutsal Topraklar’a hacca giden yolcular arasında bu tutum oldukça dikkat çekicidir. Hıristiyan-Müslüman düşmanlığı o kadar içlerine işlemişti ki açlık çekmeği ve deniz kazasına uğramayı bir Türk limanına sığınıp “Hıristiyan inancının en büyük düşmanları ve dinsizlerin eline” düşmeye tercih ediyorlardı. Fikirlerini hiçbir olay değiştiremezdi. (Bir seferinde görüldüğü gibi kaptanın biri şiddetli bir fırtınaya tutulunca tüm hacı yolcularının karşı koymalarına rağmen en yakın Türk limanına sığınmış ve tutsak edilmeden, esir olarak satılmadan ve de tecavüze uğramadan kendilerine kasabadan “şarap ve birçok diğer gereksinimler”i¹⁷ yollanmıştı¹⁸. Yine de hacıların zorlu bir maceraya giriştikleri göz önünde tutulmalıdır. Bu hac yolculuklarının en uzununu en az bir yıl sürüyordu; en pahallısı da 100 ila 300 düka altına maloluyordu. Ayrıca bu yolculuklar denizde ve karada da birçok zorluklarla kuşatılmıştı. *Pylgrymage of Sir Richard Guylforde*’da [Sir Richard Guylforde’un Hac Yolculuğu] da görüldüğü gibi bu hacıların tuttıkları günlüklerin hepsinde atlatıkları fırtınalara ait uzun listelere rastlanıyor. Aslında Canterbury ve Walsingham’a düzenlenen hac yolculukları, o zamanlar daha gözdeydi, hatta özellikle reformasyondan önce Roma ve Compostela bile kalabalık insan gruplarını çekiyordu. Yine de, Kutsal Topraklar’ı ziyaret etmek dindar bir Hıristiyan için en yüksek emel olmayı on yedinci yüzyıla kadar korudu. Onlara göre, bu tüm zorluklara değerdi çünkü “karaya attığı ilk adımla her hacıya günahlarının mutlak affı ihsan edilmiştir”¹⁹.

Zamanla bu saf hacıların arasında gözlemlerini önyargısız kaydedenler çıkmaya başladı. Bu yolculardan biri de Türk dostu olarak kabul edemeyeceğimiz John Sanderson’dır. Sanderson Osmanlı İmparatorluğu içindeki dini hoşgöründen çok etkilenmiş ve kilise çanlarının çalınmaması dışında Hıristiyanların tam anlamıyla özgürlüğe sahip olduklarını söylemiştir²⁰. İstanbullu bir Yahudi tarafından Sanderson’a İtalyanca yazılmış ve Sanderson tarafından İngilizce’ye çevrilmiş bir risalede, Fatih Sultan Mehmet’in

¹⁷ Fynes Moryson, *Shakespeare’s Europe*, 29.

¹⁸ Sir Henry Ellis tarafından yayınlanmış, *The begynnyng and contynuançe of the Pylgrymage of Sir Richard Guylforde*, Camden Society yayınları (1851), 68-70.

¹⁹ a.g.y., 16.

²⁰ Sanderson, *Travels*, 74.

büyük camisinin çevresinde kurulmuş, sayıları yüzü bulan “kurşun kubbeli” hanlarda “hangi ulus ve dinden olursa olsun tüm yabancıların, yolcuların ve hizmetlârları da dahil olmak üzere, tıpkı kiliselerde olduğu gibi hiçbir ücret alınmaksızın nasıl dinlenebildikleri ve ağırlandıkları²¹” anlatılmaktadır. Sanderson bir derkenarında Müslüman olmuş kişilerden, bu kişilerin kendi istekleri doğrultusunda hareket ettiklerini ve bunda şaşılacak hiçbir şey olmadığını ima ederek söz eder. Söylediği şudur: “Not: Benim hatırladığım kadarıyla Benjamin Bishop, George Butler, John Ambrose ve diğerleri gibi birçok genç, ihtiyar İngiliz Türkleşmiştir²².” Diğer taraftan yazısında Roma Katolikleri’ne ve Rum Ortodoksları’na “putperest Hıristiyanlar” ve “kafasız putperestler”²³ diye hitap edilmiştir. Dedğine göre Protestan hacılar herkesten çok Katolik frerlerden nefret ederlermiş [*bêtes noires*]; Rum papazlarla ve hatta Museviler ile bir anlaşmaya varmaları olasıymış ama “Roma ruhbanı” ile olanaksızmış.

Ülkelerinden tehlikeli bir işe cesaret ederek ayrılmış bu katı kurallara bağlı eski gezginlerden, tam anlamıyla gördüklerinin objektif ve tarafsız bir raporunu beklemek çok fazla şey istemek olur. Sadece nadiren, Sir Henry Blount²⁴ örneğinde olduğu gibi, ülkeyi ve insanlarını belli bir tarafsızlık ölçüsüyle inceleyen gezginlere de rastlıyoruz. Levant Kumpanyası memurları arasındaki yazışmalarda da, ekseriyetle mektubu yazanın iş zihniyetiyle - ticaret veya politika - veya Sir Thomas Roe’nun yaptığı gibi sanat ve arkeoloji yönüyle düşündüğü için doğru olan bilgilerle karşılaşabiliyoruz. Bu tür eski eserlere olan ilgi on yedinci yüzyılın otuzlu yıllarına denk gelen Roe’nun dönemine²⁵ yani ele aldığımız dönemin bitim tarihinden bir süre sonrasına kadar, İngilizlerin dikkati Osmanlıların imparatorluğuna çevrilmemişti. Osmanlı devleti nezdine yedinci büyükelçi olarak atanan Sir Thomas Roe, Başpiskopos Loud tarafından yazma eser toplamak, Buckingham Dükü tarafından da eski eserleri ortaya çıkarmak için görevlendirilmişti. Fakat Roe en büyük hizmetini gerek bir kısmını kendisi toplayarak ve gerekse Türk makamlarından Baron’un uzmanları adına

²¹ a.g.y., 70.

²² a.g.y., 56.

²³ a.g.y., 108.

²⁴ Sir Henry Blount, *A Voyage into the Levant* (1636), Osborne’un *Collection of Voyages* (1745) adlı kitabında yeniden basılmıştır. Aynı zamanda Pinkerton’un *Collection* (1808) adlı eserinde de bulunmaktadır.

²⁵ Osmanlı Devletinde yedinci İngiliz elçisi olan Sir Thomas Roe 1622-1628 yılları arasında görev yapmıştır.

Marmoræ Arundelliana [Arundel Mermerleri]²⁶ olarak bilinen ünlü koleksiyonu toplamaları için aldığı izin sayesinde, Arundel Kontu Thomas Howard için gerçekleştirmişti. Kendi verdiği bilgilere göre “her taşın altına bakmak sözünü yerine getirmek istercesine” Osmanlı İmparatorluğu’na ait Ege Adaları da dahil olmak üzere tüm Asya ve Avrupa topraklarını kazmıştı.

Fakat onaltıncı yüzyılda buralara gelen İngiliz gezginler içinde Yakın Doğu’ya olan bu klasik ilgiye pek rastlanmaz. Rönesans’ın o ileri devresinde bile klasisizm hâlâ İtalyanlara aitti ve İtalya eski dünyanın yerini tutuyordu. Henüz Yakın Doğu’nun İngiliz gezginlerinin hayallerinde bir çekiciliği yoktu. Klasik devirler ve eserlere ilgi seyrek ve birbirinden kopuk, dağınık bir karaktere sahipti. Buna en tipik örnek ilk kayıtlardan²⁷ alınan Çuha ve diğer adıyla Kythira adasına ait şu alıntı olacaktır: “...Yunanlı Kraliçe Helena’nın [Güzel Helen] doğduğu yerdir; fakat tüm dillerde anlatılan meşhur hikâyeye göre Çuha denilen komşu adadaki mabette kurban keserken Paris tarafından kaçırılmıştı ki bu esaret Truva’nın sonuna neden olmuştu; ama yine de aynı kraliçenin esaretinin anısı olarak ustaca ve kusursuzca kaliteli beyaz mermerle işlenmiş heykeli Ege Adalarındaki Asdrys şehrinde ayakta duruyor”. İstanbul’da üç ay boyunca serbestçe dolaşmış, gözlemciliğiyle ünlü Dallam’ın bile buranın tarihi yerleri ile ilgili söyleyecek hemen hemen hiçbir şeyi yoktu. “Sonra, gördüğümü söylemekten başka kayda değer bir şey söyleyemeyeceğim çeşitli anıtları görmek için şehre geri döndük”²⁸. Bu onun geçmiş üzerine yaptığı yorumlamanın vardığı son noktadır. Bunun yanı sıra on yedinci yüz yılın başları kadar geç bir dönemde, başka bir yolcu, Atina için “Bu şehir tüm yüksek ilimlerin ve fenlerin anası ve dadısıydı. Fakat şimdi orada sadece dinsizlik ve barbarlık var çünkü cahil Yunanlıların ikamet ettiği bu yer *Türkler* tarafından yönetiliyor. Eski binaların bazı kalıntıları halen daha görülmeye değer”²⁹. diyebilecek kadar dikkatsiz olabiliyordu. Bu ilk seyahatnamelerde, yazarla-

²⁶ Bak. Sir Thomas Roe, *Negotiations in the Levant*; ve W.Noel Sainsbury, *Original Papers Relating to Rubens*.

²⁷ *Pylgrimage of Sir Richard Guylforde*, 13.

²⁸ J. Theodore Bent tarafından yayınlanan, Hakluyt Society yayınları tarafından basılan *Early Voyages and Travels in the Levant* adlı eserde bulunan “günlüğü”, say. 81. Bak. Sir Richard Carnac Temple tarafından yayınlanmış *The Travels of Peter Mundy*, 1608-1667, Hakluyt Society yayınları (1907), say. 20,30.

²⁹ “The Travels of Four Englishmen, and a Preacher...”(1612), *Osborne’s Voyages*, I, 772.

nının zihninde tek ilgi uyandıran yer Truva idi. Purchas'ın da anlattığı gibi Coryat'ın bu "tüm dünyanın en şanlı yeri" üzerine yazılmış sayfaları belki de eski eserlere duyulan ilginin başlangıç devrelerinde bulunabilecek en ayrıntılı incelemedir³⁰. Kısaca, bundan sonraki üç yüzyıl boyunca Avrupalıların gözünde neredeyse stratejik önemiyle rekabet edecek boyutta olan Osmanlı İmparatorluğu tarihi ve arkeolojisi on altıncı yüzyıl İngiliz gezginlerinin değil ilgilenmek, dikkatlerini bile çekmemiştir.

Bu adamların bir çoğu güzelliğe ve tarihselliğe ilgi duymamıştı. On yedinci yüzyılın başlarında yaşamış en büyük gezginlerden olan Fynes Moryson kendisi gibi deneyim kazanmak için yolculuğa çıkmış gezginleri "buralara dünya görüşlerini geliştirmek gibi emelleri olmaksızın gelişigüzel yolculuk yapanlardan ve daha da önemlisi bu yolculuklarda zihinsel becerilerinden çok bedensel kuvvetlerini sınamayı tercih edenlerden ve bütün bunlardan da öte kazanç için intihar sayılabilecek basit ve anlamsız maceralarla delice hareketleri göze alarak kendilerini insanların küçük görmesine maruz bırakanlardan"³¹ ayırt etmemizi sağlıyor. Büyük bir ihtimalle aşağıdaki yorumu yaparken Dr. Rice'in aklında Moryson gibi adamlar vardı: "Doğal olarak, insanların macera peşinde yurtlarının dışında dolaşmaya başladığı çağlarda, Müslüman gücünün merkezi ve tahtı Avrupa'nın birçok yerinden gezginleri çeken bir mükness durumuna geldi. Türk dinini, Türk gelenek ve göreneklerini kapsayan ilgilerini tatmin için geldiler ve yolda birçok başka şeyler gördüler"³². Fakat bu davranış on yedinci yüzyılın başlamasından uzun bir zaman geçinceye kadar yerleşmiyecekti. Orta çağlardan beri Kutsal Topraklar'a giden hacılar, sayıları az da olsa, değişmez yolcu akınına oluşturuyorlardı. Tüccarlar sonra ortaya çıktı. Bunlar Osmanlı İmparatorluğu'nun belirli yerlerinde kendilerini çok öncelerden kabul ettirmiş oldukları için dünyanın bu yörelerine merak için gelebilecek olan vatandaşlarına rehber ve danışman olarak yardım ediyorlardı.

Fakat bu gezginlerin ilk amaçları ne olursa olsun, yazılarında olağanüstü ve tuhafa karşı olan eğilimlerini ortaya koydular. Öykülerinde teratolojik unsurlar vardır. Anlattıkları mucizeler doğa üstü düzene değil de değişik iklimlere ve az duyulmuş uluslara dayanıyordu. Bu yazılar iki ana

³⁰ S. Purchas, *Hakluyt Posthumus or Purchas His Pilgrimes* (1904), X, 305-413.

³¹ Moryson, *Itinerary*, 429.

³² W.G. Rice, "Early English Travellers to Greece and the Levant" *Essays and Studies in English and Comparative Literature*, University of Michigan (1933), 211.

gruba ayrılır. Bir on beş tane kadarı gezginlerin günlükleri ve hikâyeleridir³³. Bunlar genellikle ziyaret edilen ülkenin coğrafi incelemesini içerir; yerliler ve onların en göze çarpan alışkanlıkları ve gelenekleri hakkındadır. 1516 ve 1618 yılları arasında yayınlanan kitaplardan(tarihler sırasıyla Osmanlıların Suriye ve Mısır'ı yönetimleri altına almalarına ve Thomas Goffe'un Türk trajedilerini yazdığı zamana rastlar) en ilginçleri bu gruba dahildir çünkü bunlar kişisel deneyimlerinin ürünleridir ve yazarları bir başka eseri intihal etmiş olsalar bile bunu ödünç aldıkları bilgileri kendilerine has bilgiler edasıyla yapıyorlardı. Tabii ki bu gruptaki her eser aynı ağırlıkta değildir. Örneğin İstanbul'da üç aydan fazla bulunmamış olmasına karşın Dallam'ın günlüğü, birkaç yıl kürek mahkûmu olduktan sonra Paşah'ın hizmetinde topçubaşı ve zaman zaman tüm İmparatorluk'un hemen her köşesini görmüş bir gezgin olan Webbe'inkinin değerini aşar.

İkinci grup yazılar kabaca tarih genel başlığı altında sınıflandırılan kitapları kapsar. Bu kitaplar başlıca Osmanlı İmparatorluğu'nu meydana getiren halklarla, bunların gelenek ve görenekleriyle ve Türklerin din ve devlet yönetimleriyle ilgilidir. Bu kitaplarda sık sık yazarın geri dönüp Osmanlıların yükseliş dönemine bir göz attığını görüyoruz. Bu ciddi bilimsel incelemelerin çok azının esasen İngiliz yazarlara ait olması oldukça karakteristiktir. Bunlar çoğunlukla Latince, Fransızca veya İtalyanca yazılmış yabancı eserlerden serbestçe uyarlanmış ve derlenmiş tercümeledir. Bu grubun en önemlisi sayılan, Richard Knolles'un "en iyi tarih kitaplarından sadakatle derlenmiş" olan, *Generall Historie of the Turkes* [Türklerin Genel Tarihi] adlı kitabı bile ciddi bir surette Avrupalı yazarların eski tarih kitaplarına dayanır. Avrupa, Osmanlı İmparatorluğu ile ilişkilerini İngilizlerden önce kurmuştu; bu yüzden de İngilizler bu alana adım atmadan önce Avrupa'da İmparatorluk'un coğrafyası, tarihi ve toplumsal kuralları hakkında birçok eser yazılmıştı³⁴. Bunlar serbestçe "İngilizleştirilmiş" ve on altıncı yüzyılın sonlarında büyük bir kitle tarafından okunmuştu. Fakat kitaplarda belirtilen düşünceler ve görüş açıları gerçek yazarlarına aitti, çevirmenlerinin ne düşündüklerini çok az yansıtıyordu. Yine de, bu kitapların sayılarının birinci gruba dahil olan gerçek gezi kitaplarından daha çok oluşu ve daha çok okunuşu, dolaylı bir yoldan da olsa sonuçta İngilizler adına, Türklerle ilgili bir görüş yaratmıştı.

³³ E.G.Cox, *Reference Guide to the Literature of Travel*, I, 201-206, adlı kitabında Yakın Doğudaki gezginlere ait 1511 ile 1618 yılları arasında yayınlanmış yirmi iki eserden bahseder fakat bu eserlerin dokuzu tercümedir.

³⁴ Bak. R. Rouillard'ın *The Turk in French Literature* adlı eseri. Fransızca yapılan çalışmalar için bibliyografya konusunda mükemmel ve geniş bir çalışmadır.

Aynı fikirler, zamanın edebiyatında da geçerlilik kazandı ve Elizabeth dönemi sahnelerinde de birkaç kez büyük bir etkiyle dramatize edildi³⁵. Birçok Elizabeth ve I. James devri piyesleri ve maskeli sahne oyunları, kendi başına geniş bir kaynak olan Doğu Tarihi ve efsanesinden çok Türk konuları ve debdebesi kullanılarak yazılıyordu. "Elizabeth sahnesinde büyük bir olasılıkla, birçok değişik faktör Türklerin tercih edilmesine neden olmuştu. Avrupa'ya doğru yönelmiş sürekli bir Türk İstilas tehdidini ve sonucu olarak Türk geleneklerine ve şahsiyetine duyulan aşırı bir ilgi, doğal olarak Türk'ün bu gösterinin bir parçası olması düşüncesini akla getirmiştir. Daha da önemlisi, acaip doğulu giysisi ve boyanmış yüzüyle etkili bir sahne makyajına olanak sağlıyor, gaddarlık ve hainlikle yapmış olduğu ün sayesinde en kanlı sahneleri makul gösteriyor ve dinsizliği sayesinde de Hıristiyan bir kahramanla karşı karşıya getirilince bol bol dini yapımcılara fırsat yaratıyordu³⁶". Bu Türk konulu ve karakterli oyunların bazıları kaybolmuştur ve biz onların varlıklarını bu yapıtlara değinen diğer eserlerden öğreniyoruz. Birkaç tanesi günümüze kadar gelmiştir. Türk ve Doğulu konulara sadece tesadüfi ve tamamen uydurma yakıştırmaların yapıldığı, yazarı belli olmayan *Thomas Stukeley* adlı oyun veya Mason'ın *The Turke* adlı oyunu gibi eserleri bir kenara bırakırsak, serbestçe de olsa tarihsel figürleri ve olayları³⁷ kullanmış sekiz on kadar piyes bulabiliriz³⁸. Bunlar 1360'dan 1565'e kadar olan Türk Tarihi'nin iki yüzyıllık bir bölümünü kapsarlar. Bu dönemin başlangıç tarihini Goffe'un I. Murat zamanıyla ilgili *Couragious Turke* [Cesur Türk] adlı oyunu, bitiş tarihini de Fulke Grevill'in, Kanuni Sultan Süleyman'ın son saltanat günlerini ve büyük oğlu Mustafa'nın öldürülüşünü anlatan *Mustapha* adlı

³⁵ Konu üzerindeki en iyi çalışma Dr.W.G. Rice'in, okumam için bana da ödünç verme lutfunda bulunduğu, adından söz etmiş olduğumuz eseridir. Bak. Prof. Chew'nun *The Crescent and the Rose* adlı eserinin "Moslems on the London Stage" bölümü. Bir başka yararlı özet de J.Q. Adams'ın Mason'ın *The Turke* üne yazmış olduğu kısa önsözdür.

³⁶ J.Q. Adams, gösterilen yer.

³⁷ Dr. Rice Türklerle ilgili on yedi piyes ismi sayar. Fakat bunların arasında Marlowe'un *Jew of Malta* ve Fulke Greville'in *Alaham* adlı eserlerinde olduğu gibi, Türklere ait bölümleri tamamen yazarın hayal gücünün ürünlerine dayanan birkaç oyun da vardır. Louis Wann, "The Oriental in Elizabethan Drama", *Modern Philology*, XII (1915), adlı yazısında kaybolmuş ve günümüze ulaşabilmiş eserleri kapsayan kırk altı piyes ismini, doğuyla ilgili piyesler olarak vermiştir. J.Q. Adams önsözünde, pek fazla inceleme yapmaksızın, "the Mohammedan"ın da rol almış olduğu *Otello* da dahil olmak üzere elli bir piyesten söz eder. Daha fazla bilgi için bak. A. Harbage, *Annals of English Drama, 975-1700* ve G.M.Sibley, *The Lost Plays and Masques, 1500-1640*.

³⁸ Bak. Ek.

oyunu oluşturur. *Tamburlaine* [Timurlenk] dışında oyunların hiçbiri dönemin önemli piyeslerinden sayılmaz. Yine de, Elizabeth devrinde zihinlerde var olan doğuya ve özellikle Türkiye'ye ait kaleydoskopik görüntünün delili olmaları nedeniyle önemleri yadsınamaz ve bu özellikleri de yaratıcı birer eser olarak içerdikleri eksiklikleri önemli ölçüde karşılar.

Elizabeth devrinin Türkiye hakkındaki bu fikirlerini belki de, daha tutarlı bir biçimde bir araya getirmeye bakmalıyız. İngiltere, küçük bir ada gücünden, imparatorluk gücüne dönüşürken ve Shakespeare oyunlarını yazarken, bir İngiliz'in Türkler hakkında oluşturduğu genel kavram neydi? Asya, Afrika ve hatta Doğu Avrupa halklarıyla birlikte Türklere değişik türde insanlar olarak bakılıyordu. Normal Hıristiyanlık ölçüleriyle değil de garip alışkanlık ve geleneklerine göre yaşayıp hareket ediyorlardı. Tuhaf ve alışılmıştan dışında olan şeye merak duymak Rönesans adamının özelliği idi. Bundan da öte, bilinen dünyanın büyük bir kısmını kapsayan Türk hakimiyeti, tüm Hıristiyanları bu ulusun korkunç gücünün temelinde ne olduğunu ortaya çıkarmaya ve bunu alt etmeye itiyordu. İnsanlar, meraklarından bu tuhaf Yakın Asyalı'yı gözleyip daha da kurnazcası onu ortadan kaldırmanın olanaklarını incelemek için harekete geçmişti. İngilizler'in durumunda ise amaç belki de, bu yaşını almış imparatorlukla rekabete girip onları geçmektir. Rapor ve incelemelerin tuhaf alışkanlıkları inceleyen basit gözlemlerden, Osmanlı Devleti ve siyaseti araştırmaları olarak gelişmesi bu görüşü destekliyor.

Türklere yakıştırılan özellikler arasında, gözlemcilerin hakkında yorumlama yapmaktan hemen hemen bir zevk aldıkları Türk zalimliği vardı³⁹. Türklerin insancıl duygulara kayıtsız kaldıkları kabul edilirdi; şahsi bağların onlar için geçerli olmadığına inanılırdı. Bu insafsızlığın en bariz kanıtı, Padişah'a, tahta çıkınca tahtla olan bağlantılarını koparmak için şehzadeleri boğdurması yetkisi veren yasada bulunmaktaydı⁴⁰. 1595 yılında babası III. Murat'tan sonra tahta çıkan III. Mehmet'in on dokuz şehzadeyi boğdurup babalarıyla beraber gömdürmesi müstakbel yazarlar için bu acımasız yasanın klasik bir örneği haline gelmişti⁴¹. Aslında, Rönesans

³⁹ Türkler hakkında en kesin ve dogmatik açıklama Sir Thomas Sherley'nin Sir Denison Ross tarafından yayınlanan "Discours of the Turkes", Camden Miscellany, XVI (1936) adlı yazısında bulunur.

⁴⁰ Osmanlılarda veraset ilköğünün hakkı değildi. Padişah'ın ölümünde ailenin en yaşlı erkeği tahta geçiyordu. Fakat (on yedinci yüzyıla kadar) hükümdarın tüm kardeşlerinin öldürülmesi adetin sonucunu olarak hemen hemen kaçınılmaz bir şekilde büyük erkek çocuk tahtın varisi oluyordu.

⁴¹ Öm., Sanderson, *Travels*, 58.

devrinde eğlence amacıyla İtalyan *novelle*'ini ve Elizabeth devri kanlı trajedilerini yaratan dehşete duyulan tutku, Türk gaddarlığını rahatlıkla hatta zaman zaman çeşni olarak bile görebilmelerini sağlayabiliyordu. Tarihi yerler ve eserler karşısında sessiz kalan birçok gezgin, örneğin İstanbul'da gördüğü boğarak, kazığa oturtarak, asarak, boğazlıyarak vs. gibi çeşitli idam şekillerini uzun uzadıya anlatır. Bu idamlar halk önünde gerçekleştiriliyordu ve açıkça görülüyor ki elçiler de bu gösterileri kaçırmayıp "özellikle gidiyorlardı"⁴².

Gözlemcilerin Türklere yakıştırdıkları bir başka çirkin özellik de açgözlülüktü. Bu konuda askerlerle yüksek mevkideki memurlar ve halk arasında belirsiz bir ayırım yapılmış gibi görünüyor. On altıncı yüzyıl sonlarında Osmanlı İmparatorluğu Hükümeti gerilemeye başlamıştı ve "hüküm altındaki ülkelerdeki isyanlar, kargaşalıklar ve askerlerin şehirlerde ülkenin can damarını kestikleri yolundaki dedikodular, eğer buradaki sorunları çözmek için seferler düzenlenmezse devletin zayıflamasının hızlanmasına neden oluyor"⁴³ du. Daima silah altında bulunan Sipahiler ve Yeniçeriler kural tanımaz olmuşlardı. Kazan kaldırma tehdidiyle fazladan akçe sızdırıp, ulufelerini arttırabileceklerini fark etmişlerdi. Padişah'ın ölümünden, velihtin Anadolu'daki sancağından İstanbul'a gelmesine kadar geçen birkaç günlük zamanda, Hıristiyan-Müslüman ayırmaksızın sık sık başkentteki dükkanları yağmıyorlardı. Memurlara gelince, rüşveti yasal armağanlar olarak kabul ediyorlardı. Bu, yabancılar açısından Osmanlı İmparatorluğu'ndan oldukça ucuza ayrıcalık elde etmelerine yardımcı olan bir düşünceydi. Padişah dahi her İngiliz büyükelçisi değiştiğinde ve tahta çıktığında İngiliz hükümdarından bir armağan kabul ediyordu. Karşılık olarak da büyükelçi Hazine'den yıllık bin düka altını alıyordu ve eğer Barton veya Glover gibi de yeteneklilerse, Osmanlı Devleti'nde önemli siyasi nüfuza sahip olabiliyorlardı. Kraliçe büyükelçiden, Padişah'a İngiltere'nin İspanya ile olan savaşından dolayı "bu ülkeden tüm mühimmatı" almış olduğu için Lehistan ile savaşa girmemeleri yolunda ısrar etmesini rica etmiş, Barton da Kraliçe Elizabeth'in 21 Mart 1590 tarihli mektubunu sunduğunda Türkiye ile Lehistan arasındaki barışı sağlamayı başarmıştı⁴⁴.

⁴² "Bunları görebilmek için Master Lillo (elçi) ile birlikte bizzat oraya gittik.", Sanderson, aynı eser, 58; bak. say. 85, Mundy, aynı eser, 55-57, sadece ayrıntılarıyla anlatılmakla kalmayıp bu idamların resimlerini de çizmiştir.

⁴³ Sanderson, aynı eser, say. 223'de bulunan Henry Lello'dan John Sanderson'a gönderilmiş bir mektuptan.

⁴⁴ a.g.y., "prenslikteki eski haklarının iadesi için Muldavia Prensi adına" Glover'in çevirdiği entrikalar için bak, say. 233.

O devre ait veriler mahalli yöneticilerin de soyguncu gibi davrandıklarını gösteriyor. Bu davranışların nedeni ise şu alıntıdan kolayca anlaşıl-maktadır: “Zaten kendileri de mevkilerini satın aldıklarından, daha yerle-rine bile ısınmadan, İstanbul’da makamları için daha iyi para veren biri çıkınca geri çağırıldıklarından... Ve bu da aç sineklerin toklarından daha çok kan emdikleri için İmparatorluk’taki en büyük zararlardan birisidir⁴⁵”. Venediklilerin yabancıları, onlardan “hayali mücevher” veya para kopar-mak amacıyla Lazoretto’lara hapsedme⁴⁶ metodundan bir hükme varacak veya Kudüs’deki Kutsal yerleri koruyan frerlerin açgözlülüğünü göz önüne alacak olursak bu arsızca alışkanlığın sadece bir ülkeye özgü değil de ev-rensel olduğu anlaşılır. Tabii yine de bu alışkanlığın Osmanlı İmparator-luğu’nun ve genelde halkının zenginliğini kuruttuğuna hiç şüphe yoktur. Çünkü Osmanlılarda ulusal servetin düzenli olarak ve bolca sağlandığı bir kaynak yoktu. Gözlemciler, Türklerin ülkenin ticaretinde hiçbir etkinlikleri olmadığını kaydediyor. “Türkiye’deki tüm malların ticareti, Türklerin işle-rinin ödeme vakitlerini ve normal akışını bozarak da olsa, yapılan ticaretin kazancının kaymağını yiyerek işlerini büyük bir ustalıklı yürüten Yahudi ve Hıristiyanların yani, *Raguzalı, Venedikli, İngiliz, Fransız ve Felemenklerin* elindedir⁴⁷. Hükümetin sürekli olarak aldığı vergiler de ülkenin zenginliği-ni ve insanların çalışma isteklerini tüketmişti⁴⁸. Başka bir neden de Türklerin sürdürdükleri sade yaşamdı: Perhizkâr yaradılışlıydılar ve ancak temel ihtiyaçlarını karşılayacak biçimde yaşıyorlardı. Onlara duyduğu sevgi-sizliğe rağmen, Moryson özellikle Türklerin yiyecek ve giyeceklerindeki “azakanarlığı” övüyor. En yüksek mevkiyi işgal eden adamların bile basit yiyecekler, taze meyve ve suyla yetindikleri dikkatini çekiyor. Bu tutumluluk, muazzam ordularını cephede beslerken önemli bir avantaj sağlıyordu. “İpek gibi en iyi cins kumaşlardan giysiler giyiyorlardı ama aralarında dantel takacak veya süsler yapacak kadar savurganı ve gülüncü yoktu”. Rütbe ve sınıfları sadece başlıklarından belirleniyordu.

Tüm yabancılar Türklerin titizlik derecesindeki temizlikleri konusun-da birleşiyorlardı. Belirttiklerine göre Türkler sık sık yıkanırlandı; giysileri, özellikle de beyaz tülbentleri her zaman lekesizdi. Evlerine ve camilerine de en az bu kadar titizlik gösteriyorlardı⁴⁹. Bunun yanı sıra sokakları çok

⁴⁵ Moryson, *Itinerary*, II, 46.

⁴⁶ a.g.y., II, 80.

⁴⁷ William Lithgow, *The Totall Discourse of the Rare Adventures and Painefull Peregrinations of long Nineteene Yeares Travayles*, (1632), 166; bak. Moryson, *Itinerary*, IV, 125.

⁴⁸ Moryson, *Itinerary*, IV, 120.

⁴⁹ a.g.y., II, 441.

az ilgi görüyordu: Dar ve dolambaçlı yolları süprüntülerle dolu olurdu⁵⁰. Ulus olarak Türkler, günlük alışkanlıklarında olduğu kadar duygularında da görülen nefslere hakimiyetleri açısından İngiliz gezginleri etkilemiş gibi görünüyorlar. Hatta gezginlerden biri, Türklerin birbirleriyle tartışırken bile görülmediklerini iddia etmiştir.

Türklerin dini hoşgörülerini aşırıktan hoşlanmamalarının başka bir göstergesi olarak alınabilir, çünkü "Padişah'ın tüm dinlere özgürlük tanıdığı çok iyi biliniyor"⁵¹du. Türkler herkesin günahının kendi dini tarafından bağışlanacağına inanıyorlardı, bu yüzden "kendi dininde samimi ve gayretli olan herkesin iyiliğini isteyerek, vicdani özgürlüklerini"⁵² teşvik ettiler. Birbirlerine son derece düşmanca yaklaşan dokuz Hıristiyan mezhebinin ayrı ayrı manastırlarının bulunduğu Kudüs'te gözlenen hoşgörü son derece dikkat çekiciydi. Hıristiyan hacılar, Hz. İsa'nın yaşadığı süre boyunca ziyaret ettiği söylenen yerlerin ("Ölmüş olduğuna inanmadıklarından"⁵³ ölümüyle ilgili anıtlar hariç), Türkler tarafından saygı görmesinden etkileniyorlardı. Birçok gezgin bu hoşgörüyü açıkça kabul etmeye hevesli olmadığı için düşünceleri satırlarından çıkarılmalıdır. Dini konularda son derece fanatik olan Lithgrow bu açıdan önemi olan bir yorum yapıyor; 1614 yılındaki Girit hakkında bilgi verirken Venediklilerin adada "sadece Türklerin saldırılarına karşı değil aynı zamanda Venedik'in hükmü altında yaşamaktansa fırsatını bulsalar Türklere teslim olmayı tercih edecek olan yerlilere veya Giritlilere duydukları korku"⁵⁴ nedeniyle 12000 askerden oluşan güçlü bir muhafız alayı bulduklarını belirtiyor. Başka bir yerde de Raguzalıları kastederek "büyük güçlerine ve ellerindeki zenginliklere karşı koyamadıklarından emniyetleri ve özgürlükleri için Padişah'a yıldı 14000 altın ödüyorlar"⁵⁵ der. Bu açıdan Sandys daha açıklayıcıdır. Müslüman olarak bu insanların "güç ve dirayette erişilmez, adil ve bağışlayıcı"⁵⁶ olan, tek bir Yaratan'a inandıklarını, her türlü putperestliği küçük gördüklerini, Hz. İsa ve Hz. Musa'ya Allah'ın peygamberleri olarak

⁵⁰ a.g.y., II, 100.

⁵¹ a.g.y., II, 42.

⁵² Osborne, *Voyages*, "Travels of Four Englishmen", I, 794. Biddulph, Halep'te geçirdiği on yıl içinde bir din adamı olduğu için hem asker hem de sivil Türkler tarafından büyük bir saygı gördüğünü belirtmektedir. *Voyages*, I, 795.

⁵³ Moryson, *Itinerary*, II, 22.

⁵⁴ Purchas, *Hakluyt Posthumus or Purchas His Pilgrimes*, X, 463.

⁵⁵ a.g.y., X, 457.

⁵⁶ Sandys, *A Relation of a Journey...*, (s.e.1621), 54.

inandıklarını gözlemişti. “Hayır işlerinde kendi dinlerinden olanlara olduğu kadar Hıristiyan ve Yahudilere kadar uzanırlar, bu sebepten kurtlar kuşlar bile paylarını alırlar”⁵⁷ der.

Ülke ve tarihi, göze çarpan özellikleri dışında devrin gezginleri tarafından çok az ilgi gördü. Aslında onları ilgilendiren şeyler nadiren modern bir gezginin ilgisini çekebilecek şeylerdi. İstanbul onları benzersiz anıtları veya doğal güzelliği yönünden değil “dünyanın büyük ve korkutucu şehri, küçük bir dünya”⁵⁸ ve bu dünyanın sahip olduğu tuhaflıkların timsali olduğu için büyüliyordu. Dallah’ın, Padişah’ın sarayında erganunu kurarken duyduğu korku ve hayretinin hikayesi, Lady Mary Montagu ve Miss Pardoe’a varıncaya kadar, İngiliz gezginlerin Türkiye’ye olan ilgilerini asırlarca canlı tutan bu hayretinin doğurduğu şokun sadece bir anlık bölümüdür. İster büyülenmiş ister dehşete kapılmış olsunlar, günlük ve gezi yazılarının sayfalarını gözledikleri yeniliklerle doldurmuşlardı. Lithg-row, Padişah’ın cariyelerinin nasıl seçildiğinin ve her ay katı bir kurala göre nasıl yenilendiklerinin⁵⁹ ayrıntılarını kendinden geçercesine verecektir. Türklerin akli dengesi bozuk olanlara karşı tutumları da dikkatini çekmiştir: “Tüm bu delilere *ermiş* [santones] veya peygamber gibi saygı gösteriyorlar ve uzun bir yolculuğa çıkmaya niyetlendiklerinde, savaşa gitmeden önce, özel nedenlerle veya başka sebeplerle tasarılarında başarıya ulaşip ulaşamayacaklarını öğrenebilmek için bu ermişlere gidip öğütlerini rica ediyorlar. Ve bu kaçık nebilerin her dediklerine, sanki bir kâhin söylemiş gibi, çok önem veriliyor”⁶⁰. Lithg-row ile aynı zamanda yaşamış olan Cor-yat “Galata’da bulunan Derviş denilen Türk Keşişleri Topluluğu”ndan etkilenmiştir. Burada, Klasik düşünceyle şartlandırılmış olduğu için yaptıkları semaları, “sarhoş Tanrılarını şerefliendirmek için Dionysos’un rahipleri gözü dönmüş Myrmalorelar tarafından yapılan Dgonysialar”la⁶¹ kıyasladığı Mevlevi Dervişlerini kastediyor.

Bir İngiliz açısından genelde oryantalizm diyebileceğimiz bu ilgi, bu seyahat tutkusu Türkiye kavramının en önemli yönlerinden birini oluşturmasına karşın, bu kavramlardan sadece biridir. Bir de, Hıristiyanlık’a karşı duyulan derin bir inanç ve düşmanlarına karşı beslenen ön yargıyla

⁵⁷ a.g.y., 57.

⁵⁸ Purchas, *Hakluyt Posthumus or Purchas His Pilgrimes*, X, 498.

⁵⁹ *Total Discourse*, 155-156.

⁶⁰ a.g.y., 143.

⁶¹ Purchas, *Hakluyt Posthumus or Purchas His Pilgrimes*, X, 417-420.

renklendirilmiş dinsel yönü vardır. Kraliçe Elizabeth'in Padişah'a armağanı olan Dallam tarafından yapılmış olan erganunu Dallam tam saraya götürürken İngiliz elçisi, "Bu değerli armağanı götürdüğün kişinin kim olduğunu göz önünde bulundurmalısın. O bir hükümdar ama aynı zamanda bir dinsiz ve tüm Hristiyanların en büyük düşmanı"⁶² demişti. Çünkü batıda Osmanlı İmparatorluğu Müslümanlıkla eş anlam taşıyordu. Türklerin Avrupa'ya akınları insanları hem korkutuyor hem de kızdırıyordu. "Tüm Truva ülkesi miras yoluyla Türklerin kendi ülkesi olmuştur ve bu ülkeye şimdi sadece ve sadece Türkiye denir". diyor, on altıncı yüzyıl başlarında yaşamış bir gezgin ve devam ediyor: "Bunun yanı sıra Yunanistan da dahil olmak üzere birçok başka ülkeyi de istila edip hepsine Türkiye dediler"⁶³. Öte yandan Türkler için İmparatorluk dışında bulunan ve Müslüman olmayan tüm ülkeler harbi kabul ediliyordu. Bu yüzden Hristiyanlar, Türk ile Müslüman'ı eş anlamda tutmuşlardır. Dinden dönenler genellikle "Türkleşti"⁶⁴ diye anılırlardı. Marlowe "Türk Kur'anı"⁶⁵ndan söz edecek kadar ileriye gitmişti. Dr. Rice'in da kısaca belirttiği gibi "tabii ki Hristiyanların birçoğu bu korkunç dinsizlerin sadece köklü birer düşman değil aynı zamanda tamamen ahlaksız oldukları konusunda birleşiyorlar ve bu yüzden de ("turken", "turkery", "turkess", "turcic", "turkism" gibi türevlerinin yanı sıra) "Türk", "Türk gibi" sıfatlarını da gaddarlık, vahşilik, gurur, şehvet düşkünlüğü, hilekârlık ve diğer günahkârlıkları ifade etmek için rahatça kullanıyorlardı"⁶⁶.

O zamanlar İngiliz gezginlerinin hiçbiri batıda sınırlarını her gün daha çok genişleten Türklerin istila ettikleri yerlerde, öyle Müslümanlığı yayma güdüsüyle değil de, bir genişleme tutkusu, tarihin daha yazmamış olduğu büyüklükte ve güçte bir politik düzen kurma hırsıyla hareket ettiklerinin farkında değillerdi. Gerçi yine de Türkler savaşlarının cihat olduğuna inanmaktan hoşlanıyorlardı. Batının da aynı fikirde olması Türkiye'ye hacı olarak gelenlerin tutumlarının ön yargılı olmasına neden oluyordu. Osmanlı İmparatorluğu'nun değişik memleket ve uluslarından ge-

⁶² *Farley Voyages and Travels in the Levant*, 65.

⁶³ *The Pylgrimage of Sir Richard Gylforde*, 13.

⁶⁴ "Türk olmak (onların Müslüman dedikleri)...", Sanderson, *Travels*, 90; aşağıdaki yazı da dikkat çekicidir: "Aynı zamanda dini açıdan da, mükemmel bir Türk idi", Dallam, *Early Voyages*, 84.

⁶⁵ *Tamburlaine*, bölüm II, V, i.

⁶⁶ Adı geçen yazma eser, say. 5. Bu İngilizler için tuhaf değildi; Fransızlar da "se fair Turc" terimini kullanıyorlardı.

çerek yolculuk yaparken dikkatlerini çeken herhangi bir yozlaşma veya geriliği Türk idaresinin yarattığı olumsuz sonuçlara yüklüyorlardı. Örneğin eğer Yunanistan tarihi ihtişamını kaybettiyse veya Yunanlılar “dünyadaki Hıristiyanların en iki yüzlü yalancıları, dönepleri ve nezaketsizleri” durumuna düşmüşlerse, bunun suçluları Türklerdi⁶⁷.

Bu sofu Hıristiyanlar, kendi gözleriyle gördükleri bu dinsizlere ait İmparatorluğun büyüklüğü ve kuvveti karşısında bazen ümitsizliğe kapılıyorlardı. Dindar bir Hıristiyan ve yurtsever bir İskoç olan Lithgow, “Çoğalmakta oldukları ortada, yalnız merhameti eksik olmayan Allah, adaletli yargısının tüm şiddetiyle bizi bu kanlı tehditlerden sakınıyor⁶⁸” diyor. Olayları bu denli kaderci açıdan kabullenmeye niyetli olmayan bazı kişiler, imparatorluğun kuvvetlenmesine yardımcı olan nedenleri araştırıyordu. Bir ulusun tesadüfen, Avrupa’nın Roma kapılarında atan kalbine erişmeden İncil’de bulunan tüm ülkeleri ve eski krallıkları yönetmesini kabul etmekte zorlanıyorlardı. Türkler zalim, şehvet düşkün, rüşvete düşmüş insanlar olabilirlerdi; sanat ve yazına veya düşünceye önem vermiş insanlar da olmayabilirlerdi; fakat salt şehvet avcıları da değillerdi. Sade ve sakin bir hayattan zevk alıyorlardı ve sadelikten hoşlanıyorlardı. Eğlence tarzları sadeydi, kumar ve bahis gibi kötü alışkanlıkları yoktu⁶⁹. Bu yüzyılın daha ileri bir tarihinde Blount’un da izleyip kaydedeceği gibi dinlerinin gereklerini sadakatla yerine getiriyorlardı⁷⁰. Gerçekten de batıllık denilebilecek derecede bir uysallıkla dinlerine inanıyorlardı⁷¹. Fakat en azından hiçbir zaman Rum Ortodokslarla Roma Katolik kilisesi arasında sürekli tekrarlanan Hıristiyanlık’a yakışmayacak türde kavgalara düşmemişlerdi. Diğer dinlere mensup insanları küçük görüyor olabilirlerdi ama yine de onlara hoşgörü gösteriyorlardı. İngiltere’de dolaşıp sözde Padişah’ın elinden tutsak arkadaşlarını kurtarmak için para toplayan rahipler ve diğer Rumlar aslında İngilizlerin saflığından yararlanıp onları kandırıyorlardı. Lithgow, “Hristiyan uyruklarına çan sesi dışında bizim Prenslerimizin

⁶⁷ Bak. Lithgow, *Total Discourse*, 165, ve John Cartwright, *The Preachers Travels* (1611), 74.

⁶⁸ Lithgow, *Total Discourse*, 160-61.

⁶⁹ “Kağıt ve zardan, onlara ne mutlu ki, habersizler; fakat satrancı bütün bir gün boyunca oynayabilirler: Oturarak vakit geçirme adetlerine çok uyan bir spor. Böylece karşı koymaksızın paranın şerefsiz oyunundan kaçınmış oluyorlar”. diyor Sandys, *Relation*, 64.

⁷⁰ Osborne, *Voyages*, I, 547.

⁷¹ Moryson, *Itinerary*, III, 445-46.

egemenliği altında sahip olduğumuz özgürlüğü tanımış olan Padişah, nasıl olur da onları baskı altında tutar?"⁷² diyerek hayretini dile getiriyor.

Bu özellikler bazı durumlarda Türklerin gücüne katkıda bulunabilirlerdi ama istediği zaman oldukça saldırgan olabilen bir ulusun gücü için pek önem taşımıyordu. Tüm gezginlerce kabul edilen, Türk kudretinin ana sebebi Türklerin askeri güçleri ve büyük disiplinleriydi⁷³. Bu disiplinin on altıncı yüzyılın sonlarında bozulmaya başladığı doğrudur. Çağdaş tarihçiye çok açık görünen bu faktör o zamanlar yaşamış olanların çok azı tarafından hissedilmişti⁷⁴. Osmanlı ordusu hâlâ daha her bakımdan Avrupa'daki en dövüşken ve korkulan savaşçı bir güçtü. Lithgow, "Türkler ordularında son derece korku veren üç şeye sahiptiler: Savaş araç gereçleri, büyük disiplin ve sayısız insan gücü". diye belirtir⁷⁵. Avrupa orduları Türkler tarafından sık sık bozguna uğratılırlardı çünkü bir düzenleri yoktu, bunlar genellikle gerektiğinde çağırılıp savaş biter bitmez dağıtıldıkları için askeri eğitim yönünden yetersizdiler. Halbuki Türkler daima silah altında bulunan Yeniçeriler sayesinde savaş ruhunu hep canlı tutuyorlardı. Yeniçeriler "bunca mükemmel zaferleri meydana getiren Türk piyadelerinin çiçekleriydi"⁷⁶. Daha çocukluklarından zorluklara karşı koymak ve savaşmak için yetiştirilmişlerdi. Hiçbir akraba veya ana-baba tanımazlardı, ayrıcalıklı hiçbir sınıfa mensup değillerdi, başarı ve yararlılıkları oranında güç ve otorite elde ediyorlardı. Karşılığında ise, mal varlıklarını ve hayatlarını babaları saydıkları, "üstünlüğü hiçbir kıskançlık yaratmayan, dilediğini yok etme gücüne sahip"⁷⁷ Padişah'a borçluydular. Başka bir deyişle, İmparatorluk "kulların akıllarıyla yönlendirilmiş ve elleriyle kuvvetlendirilmiş"⁷⁸ olarak yönetiliyordu. Türklerin askeri gücünün bir başka kaynağı da büyük bir Sipahi kitlesini ayakta tutan *timar* sistemiydi. *Timarlar* iyi hizmette bulunan sipahilere, hayatları boyunca olmak şartıyla, dağıtılan miri topraklardı. Karşılığında Timar sahibi kendisine verilen at ve atlıları sürekli olarak savaşa hazırlamak ve savaş sırasında orduya katılmak zorun-

⁷² Totall Discourse, 118.

⁷³ Moryson, *Shakespeare's Europe*, 43-44.

⁷⁴ Moryson bunlardan biriydi, bak. *Shakespeare's Europe*, 70-71.

⁷⁵ *Totall Discourse*, 167.

⁷⁶ Sandys, *Relation*, 38.

⁷⁷ a.g.y., 51.

⁷⁸ a.g.y., 37.

daydı⁷⁹. Yeniçeri ve Timar denilen bu kuruluşlar (Padişah'ın İstanbul'da bulunan Kapıkulu Sipahileri hariç) kısacası bu "iki güçlü kurum Türk İmparatorluğu'nu şaşmaz bir biçimde güçlü kılıyordu"⁸⁰.

Yine de, bu ordu heybetli olmasına rağmen yenilmez değildi. Türklerin 1565 yılında Malta'dan geri çekilmesi ve tüm donanmalarının 1571 yılında İnebahtı'da bozguna uğraması, denizde yenilebilir olduklarını gösterdi⁸¹. Aralarında Bacon'ın da bulunduğu bazı kimseler, Bacon'ın "Advertisement touching a Holy War" unda [Kutsal Savaş'a Değinen Bildiri] da belirttiği gibi, bu siyasetin Türklere karşı benimsenmesini önermişlerdi. Bununla beraber, bundan sonraki üç yüzyıl boyunca olayların da göstermiş olduğu gibi karadaki bitmez tükenmez savaşlarla ve içteki bozukluklarla Türk kuvveti tükendi ve Osmanlı İmparatorluğu kaçınılmaz sonuna erdi.

Özetleyecek olursak on altıncı yüzyıl ve on yedinci yüzyıl başlarındaki İngiltere'de Türkler hakkında geçerli olan yargılar, İngiliz gezginlerce yazılmış ve Avrupa'lı yazarlardan çevrilmiş kitaplara dayanıyordu. İngiliz gezginlerin belli bir düzeye varmış kitaplarına on altıncı yüzyılın seksenli yıllarına kadar rastlanmıyor. Bunların Osmanlı İmparatorluğu ile İngiltere arasındaki doğrudan ilişkilerin başlamasını takip ettikleri rahatlıkla söylenebilir. Bu yüzden İngilizleri genel bir Türk kavramıyla ilk tanıştıran Avrupa'dan gelen kitaplardı. Aslında bu iki kaynak arasında büyük bir fark da yoktur. Her iki durumda da Türklere "sadece hayatlarımıza ve ülkemize değil ruhlarımıza da düşman⁸²" olan, "o korkunç termagant* ve Hristiyanlara işkence eden insanlar"⁸³ olarak bakılmıştır. Fakat gezgin bir kez ayağını bu topraklara basınca kinini unuttur ve bu insanlarda tuhaf ve değişik olan şeylere karşı heyecan duyardı. Gelenek, görenek ve yaşadıkları ortam, gezginlerin hayal güçlerine hitap eder ve bunları biraz uydurup biraz da naklederek kendi sözcükleriyle yazardı. Türklerin askeri güçlerini

⁷⁹ "Hepsi atlı olan *Timariotlar* yani *Pensionerler*, Padişah'tan aldıkları bir çeşit ücret olan Timaro... yani hayat boyunca, yıllık altmış duka altını gelir için, hem savaş hem de barış zamanında ok ve yaylı veya mızrak ve kalkanlı bir sipahi bakmak şartıyla ellerinde bulundurdukları ve bağlı kaldıkları belirli köy ve kasabalar". Cartwright, *Preachers Travels*, 10.

⁸⁰ Lithgow, *Total Discourse*, 167.

⁸¹ İnebahtı zaferi üzerine I. James (daha sonra İskoçların IV. James'i olan) tarafından yazılmış bin mısralık sıkıcı bir şiir olan "The Leppanto"(1591) bu açıdan ilginçtir.

⁸² William Painter, *Palace of Pleasure*, J. Haslewood tarafından yayınlanmıştır, (1813), 663.

* CN - Ortaçağda Müslümanların taptığı iddia edilen hayali tanrıça ve bu tanrıçaya tapan kişi.

⁸³ a.g.y., 683.

de fark etmişti.Yine de kendisinin bir Hıristiyan ve bu adamların da düşman olduğunu hiçbir zaman tam anlamıyla unutmadı. Bu adamların İmparatorluklarına bir son verilmeli ve Kutsal Topraklarla Avrupa'dan atılmalydılar. Bu dönemde bir İngiliz tarafından yazılmış en geniş kapsamlı bilimsel bir inceleme olan Knolles'un *Generall Historie of the Turkes* adlı kitabı bile aslında bu üç beş temel düşüncenin geliştirilmesinden başka bir şey değildir.

EK

Aşağıda adı geçen Elizabeth ve I. James devirlerine ait oyunlar kısmen veya tamamen Türklere ilişkin konuları işlemiştir: Yazarı meçhul, *Solymanidae Tragoedia* (1582), Latince, basılmamış yazması British Museum (Lansdowne MS 723)'dadır. Almanca bir özeti *Shakespeare Jahrbuch*, XXXIV (1898), 245-46'da çıkmıştır.

Marlowe, *Tamburlaine* (1588), I. ve II. bölümler.

Salterne, *Tomumbeius* (1590), Latince. Yazması Bodleian (Rawl. Poet, 75)'dedir. Özeti *Jahrbuch*'ün aynı sayısında 247-49'uncu sayfalarında bulunmaktadır.

Yazarı meçhul, *Soliman and Perseda*, (1592).

Yazarı meçhul, *Selimus*, (1594).

Greville, *Mustapha*, (1608)

Goffe, *The Raging Turke*, (1618).

Goffe, *The Couragious Turke*, (1618).

Yukarıdaki eserlere bir o kadar da yazarı meçhul kaybolmuş oyunlar da eklenebilir. Bu eserlerin Türk tarihiyle ilgileri olabileceği, isimleri ve bu eserlerle ilgili diğer bilgiler değerlendirildiğinde varsayılabilir. Bunlar sırasıyla şu eserlerdir:

The Blacksmith's Dauhgter.

A Comedy on the Capture of Stuhlweissenberg.

The True History of George Scanderbeg.

The Grecian Comedy, veya *The Love of a Grecian Lady*. Bu oyun W.C. Hazlitt'in iddia ettiğine göre Peele'in *Turkish Mahomet and Hiren the Fair*

Greek adlı eseri ve *Mahomet* ile aynı eserdir. W.W.Greg ise eserin *The Love of an English* ile aynı olduğunu söyler.

A Pastoral or History of a Greek Maid.

The Hungarian Lion, Richard Gunnell.

*Mahomet*⁸⁴.

Mahomet's Poo^{84a}.

The History of the Soldan and the Duke of....

A Turkes too Good for Him.

^{84, 84a} Greg gibi bazı edebiyat araştırmacıları bu iki oyunun aynı oyun olduğunu tahmin etmektedirler.

